

Kavramları Karşılamada Üçüncü Teklik İyelik Eki

-ı (-i, -u, -ü), -sı (-si, -su, -sü)

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Yazının başlığından 3. teklik iyelik ekinin birtakım kavramları karşılayan bir yapım eki olduğu anlamı çıkarılabilir. Oysa herkesçe bilindiği gibi iyelik ekleri bir çekim ekidir ve yapım eki olarak kullanılmaz. Geleneksel olarak kabul görmüş olan bu yargı yanında 3. teklik iyelik ekinin belirtisiz ad tamlaması içinde farklı bir durumu olduğu, birtakım kavramları karşılamada kullanıldığı dikkatlerden kaçmamalıdır. *Saatin camı* gibi bir belirtili ad tamlaması, *kol saati* gibi bir belirtisiz tamlamadan işlev açısından farklıdır. Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki *kol saati*, *cumartesi*, *işbaşı*, *kimlik belgesi*, *gaz maskesi* gibi tamlamalar birtakım kavramlara ad olmuştur. *İşin başı* ile *işbaşı* tamlamaları karşılaştırıldığında bu farklılık daha açık görülür. İlkinde belli bir kavrama ad olmayla ilgili özel bir durum yoktur. İkincisinde ise iyelik eki bir yapım eki gibi kullanılmış ve belli bir kavramın adlandırılmasını sağlamıştır.

Saatin kırık olan camı biçiminde belirtili tamlamayı oluşturan kelimeler arasına başka kelimeler girebiliyor. *Kol saati* örneğinde böyle bir durum yoktur. Arasına *kol bozuk saati* biçiminde bir kelime koyduğumuzda söz konusu kelime *kol saati* olmaktan çıkar. Bu durumu yıllardır düzeltemediğimiz bir başka örnekte daha görelim. *Devlet bakanı* bir belirtisiz ad tamlamasıdır. Buna eklenecek kelime araya değil tamlamanın başına getirilmelidir. Dolayısıyla *devlet eski bakanı* yanlış *eski devlet bakanı* dil bilgisi kurallarına uygundur.

İki belirtisiz ad tamlaması daha ele alalım; *göz rengi*, *göz kapağı* bu iki söz de bir iyelik ekiyle bitmiştir. Bunlardan *göz kapağı* yeni bir anlam kazanmış, terimleşmiş ve sözlükte madde başı yapılarak tanımlanmıştır. Öteki *göz rengi*, *saç rengi* ise belli bir anlam kazanmadığı, terimleşmediği için sözlüklere girmemiştir. Demek ki belirtisiz ad tamlamaları her zaman belirli bir kavramı karşılayan bir yapı göstermeyebilir. *Su sesi*, *kar tanesi*, *söğüt dalı* gibi belirtisiz ad tamlamalarını aynı yapıdaki *baş belası*, *ağız dalaşı*, *tahtakurusu*, *dert ortağı*, *ekmek ayvası*, *kaya tuzu* örneklerinden ayırmalıyız. Belli bir kavrama, belli bir nesneye ad olmuş bu biçimler artık sözlük değeri kazanmıştır.

Burada açıklamaya çalıştığımız durum Osmanlı Türkçesinde Farsça kurala göre yapılmış tamlamayla karşılanmıştır. Bugün *yeterlik önergisi* diye

Türkçe kelimelerle ifade ettiğimiz belirtisiz tamlama, *kifayet-i müzakere* biçiminde kullanılmıştır. *Sevk-i tabii*, *akl-ı selim* tamlamaları, Cumhuriyet Dönemi'nde *şuuraltı*, *sağduyu* olmuştur. Arapça tamlama kuralına göre yapılmış *tahtelbahir* Cumhuriyet Dönemi'nde Türkçe tamlama yapısında *denizaltı* diye karşılanmıştır. Örneklerde olduğu gibi yüzlerce eski tamlama bu yolla Türkçeye aktarılmıştır.

Türkçe terim yapma yollarından biri iki kelimenin bir araya getirilerek belirtisiz ad tamlaması biçiminde bir kavramı karşılamaktır. Terim yapmada ideal olan tek kelimeyle bir kavrama karşılık bulmaktır. Buna imkân olmadığı durumlarda *ünsüz benzeşmesi*, *kuzukulağı*, *ana sınıfı*, *seçim yasağı*, *onikiparmak bağırsağı*, *devedikeni*, *hafıza kaybı*, *ışın tedavisi*, *kan basıncı*, *kesme işareti*, *tarih öncesi*, *yer çekimi*, *gök taşı* biçiminde iki kelimededen oluşan belirtisiz ad tamlamalarıyla terim türetiriz. Terim yapmada sıfat tamlaması yanında en çok da belirtisiz ad tamlaması yapısından yararlanırız. Bu yapıların kurulmasını yukarıdaki örneklerinde gördüğümüz gibi 3. teklik iyelik eki sağlar. Örneklerdeki -ı (-i, -u, -ü), -sı (-si, -su, -sü) 3. tekil iyelik eki, iki kelimeyi bir araya getirip yeni bir yapının, yeni bir anlamın ortaya çıkmasına yardımcı olur. Bu özelliğinden dolayı 3. teklik iyelik eki bir yapım eki görevi üstlenir.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba *iş birliği* gibi bir belirtisiz ad tamlamasında 3. tekil iyelik eki yerine öteki şahıslara ait iyelik ekleri kullanılamaz mı? *İş birliğim*, *iş birliğin*, *iş birliğimiz*, *iş birliğiniz*. Örnekleri *iş birliği-m*, *iş birliği-n*, *iş birliği-miz*, *iş birliği-niz* biçiminde açtığımızda tamlamada 3. tekil iyelik ekinin korunduğu, öteki şahıslarda iyelik eklerinin bu yapı üzerine geldiği görülmektedir. Kısaca tamlama bu durumda *iş birlik* değil gene *iş birliği*'dir.

Bir tatlı adı olan *bülbülyuvası* örneğine bakalım. *Bülbülyuvasım*, *bülbülyuvasın*, *bülbülyuvasımız*, *bülbülyuvasınız* biçiminde bir kullanım yoktur. Olsa olsa *bülbülyuвам*, *bülbülyuван*, *bülbülyuвамız*, *bülbülyuванınız* olur. Burada anlam karışmasından başka bir kuralsızlık söz konusu değildir. *Bülbülyuvası* bir belirtisiz ad tamlamasıdır. Öteki örneklerde olduğu gibi arasına ek veya kelime giremeyecek ölçüde kalıplaşmış ve -si iyelik eki aracılığıyla bütünleşmiş bir yapıdır. *Bülbül küçük yuvası* olamaz.

Bir başka soru daha akla gelebilir. Acaba 3. teklik iyelik eki bu tamlamalarda tam olarak kalıplaşmış mı? Buna olumlu bir cevap vermek mümkün değildir. 3. teklik iyelik eki varlığını koruyor ama söz konusu örneklerde bir yapım eki görevi üstlenmiştir. Bununla birlikte 3. teklik iyelik ekinin tam olarak kalıplaştığı örnekler yok değildir. *Ayakkabı*, *onbaşı*, *binbaşı*, *yüzbaşı*, *kahvaltı*, *hanımeli* kelimelerini örnek olarak verebiliriz. *İnönü*, *Tunceli*, *Dazkırı*, *Çankırı* özel yer adlarında da 3. teklik iyelik eki kalıplaşmıştır.

Özel ad veya terim olarak cins adı biçimindeki belirtisiz tamlamalarda genellikle ekin kalıplaşmadığını görürüz. Kalıplaşmayı gelen eklerle belirleriz. *Ayakkabı, saat kulesi* örneklerini ele alalım. Biri *ayakkabı'yı* ötekisi *saat kulesi'ni* biçiminde ek alır. Bu durumda *ayakkabı* örneğindeki -ı iyelik eki kalıplaşmış, kelimenin bünyesine dâhil olmuştur. *Boğaziçi'ne hayran kaldı, Beylerbeyi'ni çok beğendi* cümlelerinde iyelik eki özelliğini korur. Buna karşılık iyelik ekinin kalıplaştığı *İnönü, Tunceli* örneklerinde araya zamir n'si girmez. *İnönü'ye, Tunceli'yi* biçiminde okunur ve yazılır.

Çekim eklerinin kalıplaşarak yapım eki gibi kullanıldığının dilimizde çeşitli örnekleri vardır. *Toptan* (satış), *birden* (ani) veya *gözde, yüzde* örneklerindeki -de, -den ekleri bir çekim ekiyken yapım eki görevinde kullanılmıştır. Çokluk bildiren *Beşevler* örneğindeki -lar (-ler) ekini de bunların arasına katabiliriz. Belirtisiz ad tamlamalarında aslında bir çekim eki olan 3. teklik iyelik ekinin de böyle bir yapım eki görevi üstlendiğini kabul etmeliyiz. Belirtisiz ad tamlamalarını işlerken hiç olmazsa ekin bu yapıcı özelliğini birkaç örnekle belirtmeliyiz.

Belirtisiz ad tamlaması biçiminde 3. teklik iyelik ekiyle kurulmuş pek çok da yer adı var. Bunların bir bölümü ilçe adlarıdır: *Beypazarı, Gölbaşı, Yusufeli, Korkuteli, Kuşadası, Gölpazarı, Pazaryeri, Çameli, Günyüzü, Oğuzeli, Yavuzeli, Yayladağı, Beyoğlu, Eminönü, Zeytinburnu, Hanönü, Pınarbaşı, Sarayönü, Köprübaşı, Mazıdağı, Derepazarı, Salıpazarı, Yıldızeli, Beşikdüzü*, bu tür örneklerden birkaçıdır. Bu örneklerde kalıplaşma gerçekleşmemiş; iyelik eki canlılığını korumuştur.

Belirtili ad tamlaması yapısında olup deyim özelliği kazanmış kelimelerden kısaca söz etmek gerekir. *Mide fesadı, kabak tadı, cehennem azabı* gibi belirtisiz ad tamlamalarından çeşitli deyimler de türetilmiştir: *Mide fesadına uğramak, kabak tadı vermek, ayak bağı olmak, cehennem azabı çekmek* vb.

Belirtisiz ad tamlamalarında iyelik ekini yitirme

Belirtisiz ad tamlaması yapısında olup da iyelik ekini zamanla yitiren *Tekirdağ, Hacettepe, Kadıköy, Galatasaray, Fenerbahçe, Topkapı, Hasankale, Bahçekapı* örnekler sayıca az değildir.

İyelik 3. teklik ekini yitirme alışkanlığı yeni türetilen terimlerde de uygulanmıştır. *Leksikoloji* karşılığı *sözlük bilimi* doğru bir yapım iken *sözlükbilim* terimi daha çok kullanılır olmuştur. 3. teklik iyelik ekinin tamlamalarda düşürülüşünü bir sebebe bağlamak gerekir.

İyelik 3. teklik ekini yitirme eğilimi yalnızca yeni türetilen terimlerde değil, *şiş kebab, odun köfte, şiş köfte, et döner, tavuk döner* gibi pek çok örnekte de görülmektedir. Kelimeler bu yapılarıyla birer sıfat tamlaması görünümündedir.

Kurallı olan biçimleriye *şiş kebapı, odun köftesi, şiş köftesi, et döneri, tavuk döneri*'dir. Bu garip adlandırmaları açacak olursak şiş üzerine etin sarılıp pişirilmesiyle elde edilen kebab veya odun ateşinde pişirilen kebab anlaşılır.

Kebab kelimesinin içinde bulunduğu belirtisiz ad tamlamalarında eksiltim olayı da söz konusu oluyor. *Adana kebapı, tandır kebapı* zamanla *Adana kebab, tandır kebab* daha sonra kısaca *Adana, tandır* diye de adlandırılıyor. *Çöp kebapı, tas kebapı* ise *çöp kebab, tas kebab* biçiminde kullanılıyor.

Belirtisiz ad tamlamalarında 3. teklik iyelik eklerinin yitirildiği başka kelimeler de var. Günümüzde bu tür örnekleri düzeltmeye, iyelik ekini korumaya çalışıyoruz. Bunun için *Çocuk ayakkabısı* örneğini verelim. *Çocuk ayakkabısı* kurallara uygun bir tamlama değildir. Ancak onda da iyelik ekinin yitirildiğini görüyoruz. *Kadın giyim, çocuk giyim, erkek giyim* gibi bugün *çocuk ayakkabı* biçiminde kullanılıyor.

Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki kelimelerin, terimlerin bir bölümünü bitişik bir bölümünü de ayrı yazarız. *Kuzukulağı, ayçiçeği, ayaktakımı* örneklerinde olduğu gibi tamlamanın ikinci kelimesi gerçek anlamının dışında kullanılmışsa, benzetme yoluyla yeni bir anlam ortaya çıkmışsa bu durumda kelimeler bitişik yazılır.

Bu örneklere *cumartesi, pazartesi* gün adlarını da katabiliriz. Ancak bu örneklerde bir de ses düşmesi gerçekleşmiştir.

Dil bilgisi kitaplarında belirtisiz ad tamlaması veya tamlama öbeği adı altında “yalnızca tamlananın ek aldığı ad tamlaması türü” diye birkaç örnekle açıklanan bu konu aslında örneklerden hareket edilerek ele alındığında çok çeşitli özelliklere sahip olduğu görülecektir. Bu özelliklerden bir bölümüne yukarıda değinildi. Bunların dışında belirtisiz ad tamlamalarının ilgi çekici bir başka özelliği daha var. Bunun için *ayçiçeği* örneğini verelim. Belirtisiz ad tamlaması yapısındaki *ayçiçeği* bir başka ismin başına gelerek *ayçiçeği yağı* biçiminde bir isim gibi kullanılıyor. *Ayçiçeği* artık belirtisiz ad tamlaması durumundan çıkıp bir isim kimliği kazanıyor. İyelik eki bu örnekte özelliğini yitirmiş bir ad yapma eki durumuna girmiştir. Bu durumda bir de *ayçiçek yağı* biçiminde bir kullanım var. *Başucu kitabı* da bir başka örnektir. Bu da yeri geldiğinde *başucu kitap* diye söylenmektedir. *Türkçe Sözlük*, bu kelimeleri *ayçiçeği yağı, başucu kitabı* diye almış. Bunları *ayçiçek yağ, başucu kitap* biçiminde birer sıfat tamlaması olarak değerlendirmek herhâlde mümkün değildir. Bununla birlikte *başucu kitap* örneğine sık sık rastlanmakta ve *başucu* bir sıfat gibi kullanılmaktadır. Örneklerden hareket edildiğinde belirtisiz ad tamlamasının çok özellikli bir tamlama türü olduğu anlaşılıyor.

Konuyla ilgili bir noktayı da aydınlatmakta yarar var. *Orta kulak* bir sıfat tamlamasıdır. *Orta kulak*, organ içinde bir bölge olup bu tamlama iki anlamlı

ve ayrı iki kelime değil, bir anlamlı tek kelime sayılmalı. *Orta kulak iltihabı* biçiminde bir belirtisiz tamlama kurduğumuzda *orta kulak* bu hâliyle sıfat tamlaması değil doğrudan bir addır. *Ağır vasıta ehliyeti* örneği de bu biçimde değerlendirilmelidir.

Belirtisiz ad tamlaması *Afyon kaymağı*, *Afrika menekşesi*, *Siirt battaniyesi*, *Antep fıstığı*, *Maraş dondurması*, *Ankara kedisi* örneklerinde olduğu gibi yer adlarıyla kullanılmış, söz konusu nesnenin hangi yere ait olduğu bu tamlamayla ifade edilmiştir.

Telefon diplomasisi gibi belirtisiz ad tamlamasında yalnızca *-si* iyelik eki Türkçedir. Dilimizde bu tür tamlamalar giderek artmaktadır.

İyelik ekleri ve kesme işareti

Bir iyelik ekiyle biten belirtisiz ad tamlaması yapısındaki özel adlara durum ekleri getirdiğimizde kesme işaretiyle ayırıyoruz. *Çanakkale Boğazı'nda*, *Osmanlı Devleti'nin Kurtuluş Savaşı'nı* vb. Verilen örneklerdeki 3. teklik iyelik eki tamlanan üzerinde kalıyor, kesme ile ayrılmıyor. Bu uygulamadan 3. teklik iyelik ekinin belirtisiz tamlamanın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Yazım kılavuzlarındaki uygulama bu doğrultudadır. Ancak 3. teklik iyelik ekinin öteki şahısları söz konusu olduğunda yazım kılavuzlarında şöyle bir uyarı var:

“Sonunda 3. teklik kişi iyelik eki olan özel ada, bu ek dışında başka bir iyelik eki getirildiğinde kesme işareti konmaz” (*Yazım Kılavuzu*, 2012, 39. s.).

Bu uyarıya göre yukarıda verdiğimiz örnekler *Çanakkale Boğazımızda*, *Osmanlı Devletimizin*, *Kurtuluş Savaşımıza*, *Süleymaniye Camimizin* biçiminde yazılacaktır.

Demek ki her şahısta iyelik eki tamlamadan kesmeyle ayrılmıyor; 3. teklik iyelik eki kelimenin bir parçası sayılıyor.

Tamlamaya 3. çokluk kişi iyelik eki getirildiğinde durum nasıl olacak diye bir soru sorulabilir. *-lar (-ler)* ekinde çokluk kavramı var. Bu ek getirildiğinde artık tamlama tek ve özel olmaktan çıkar, bu durumda *-ları (-leri)* ekini kesmeyle ayırmıyoruz.

Bu makale gösteriyor ki özelliklerine, türlerine, yapısına, imlasına bakıp bir belirtisiz ad tamlaması üzerine yazılacak pek çok ayrıntı bulunmaktadır. Bunun gibi Türk dil bilgisiyle ilgili her konu, örneklere dayalı olarak artık bütün özellikleriyle incelenmelidir. Çalışmalarımızda ağırlığı biraz da bu konulara vermeliyiz.